- Title – अज्ञात
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 54 / 108
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning –

- End –

- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject – दर्शन
- Revisor -
- Author -
- Remarks- अपूर्ण अपूर्ण

इति संहितायां वर्द्धयाद (1)
तिदीयार्धः १४

अयमिहप्रथमोधा
यिधातृभिर्होतायजिष्ठोअ
ध्वरेष्वीड्यः यमप्नवानोभृ
गवोविरुरुचुर्वनेषुचित्रं
विभ्वंविशेविशे १५
जगती वामदेवदृष्टा - राकोना
जगती - जगत्यां द्वादशाक्षराश्च
त्वारः पादाः - द्वितीयोत्र व्यूहे
नैकादशः चतुर्थोव्यूहे नवाद
शकः -
अयमाहवनीयः इहकर्मणि
स्थानस्थाने प्रथमः मुख्यः स
न् धातृभिर्धायि आधाय-
आधानकर्त्तृभिराहितोऽभूत्
बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्य

भावः दक्षिणाग्न्यपेक्षं प्राय
श्चम् - किं॰ अयं होता देवा
नामाह्वाता - यजिष्ठः अति
शयेन यष्टा - अतिशायने त
मबिष्ठनाविति इष्ठनि परे तुरि
ष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः त
था अध्वरेषु सोमयागादि
षु ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तुत्यः -
अप्नवानो भृगवः यस्मात्
वनीयं विप्रो विप्रो वनेषु वि
रुरुचुः अप्नवानोऽग्निर्व रो
चयामासुः दीप्तिवन्तः - अ
प्नः इत्यपत्यनामसु पठितः
अप्नवानः प्रजावन्तः भृगवं
श्रोत्सन्तो ऽनन्यः यद्वा अप्न
वानस्याप्नवानयोस्तगवश्च
ग्नयः विप्रो विडितिमन्त

अनाम यजमानरूपायतस्मै
र मनुष्याय तदुपकाराय-
वनेषु ग्रामाद्बहिर्यजनारण्ये
ष्वरण्यकदेशेषु- यमग्निं
दीवयान्तिस्म- किं: चित्रम्
विचित्रकर्मोपयोगिचेनाश्च
र्य्यकारिणम् अन्तरावविभ्रं
विभ्रमवशक्तियुतं यत्नादेश:
- २५

अस्य प्रत्नामनु द्युतं
शुक्रं दुदुह्रे अह्रयः- पयः
सहस्रसामृषिम् २६
गायत्री अवत्सारदृष्टा सोमि
मसो देवता-
अस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनका
लभवां द्युतमनु दीप्तिमनुस्र
त्य- अह्रयः नदीर्यैषां २६

शा निर्लज्जा दोग्धारः ऋषिं गां
धुर्कं धुक्ष्व पयो दुदुहे दुदुहि
रे-दुहे र्लिटि-इरयोरे इतिरे
ऽऽदेशोरूपम्-ऋषगतो ग्र
श्रुति दोहनकालेस्यानेगच्छ
तीति ऋषिगौः तां हे मार्य दु
ग्धवन्तः-सायं दोहनकाले
निबन्धकाशाभावे दुह्यमानं
पयो भूमौ पतिष्यतीति शंक
या दोग्धीणां लज्जा भवति सत्या
मपि दीप्तो रुकदशङ्कानुदया
ल्लज्जाभावादक्षयो दोग्धारः किं
ऋषिं सहस्रसाम्-बोनकर्म
णि सहस्रसंख्याकानि कर्मा
णि स्यति समापयति क्षीरद
ध्याज्यहविःप्रदानेनेति सह
स्रसा नाम स्यतेः क्विप्-यद्वा
स्याऋचोर्योलरम् गाम्त्रकृत्य

अग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते ता
सु ह्याग्निरमिदध्यौ मिथुन्येऽ
नया स्यामिति तां पूं सम्बभू
व तस्या पूं रेतः प्रासिञ्चत्तद
योऽभवदित्यादि तदभिप्राय
मेवाह च वदति अघ्न्यः गावः
अहन्तव्या गावः उत्थानाः प्र
शस्यर्थः मलिनो हि लज्जते
अघ्न्यो गावो स्याने: प्रत्ना चि
रन्तनीमास्मा वक्त्रा घृतं दो
हितु शुक्रं शुक्रस्वादयन्तो घृत
मेव पयो दुग्धं दुदुहे दुहन्ति
दारति अग्निना शुक्रसूचे
णासिञ्चं स्वकामिमेव गावो
दुग्धस्वपेणाद्दरन्ती त्यर्थः स
हस्रसानं विभिति विशेषण
द्वयं वयसः सहस्रं सनोति
सहस्रसामम् चोत्में स्यप

स्तु सोमानां संभकारम् पुंस्त्व
मार्षम् जमदग्निरथन्तरमग
मो विडिति विट्प्रत्यये विड्लो
रुकमासिकस्यादि ग्राकारे वै
लोपे सहस्रसा इति रूपम्-
तथा ऋषिं दृष्टारम् गवि व
र्तमानं दृष्ट्वा त्वं पयस्पच
य्येते- साहैनानुदीच्यहिंच
कारेत्युपक्रम्य नेदेवावि
दान्न्व कुरेष सामो हिंकार
इत्यादिना ग्रन्थेन गोभिर्हि
ङ्कारोद्दिष्ट इति प्रत्ययादि-
यद्वा सहस्रसाम् ऋषिमिति
विभक्ति लिङ्ग वचन व्यत्य
येन ग्रहण इत्यस्य विशेष
णद्वयम् किं· ग्रहणः स
हस्रसाः ऋषयः सर्ववद

पौंवा १६ -

तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पा
ह्यायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे दे
हि वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो
मे देहि। अग्ने यन्मे तन्वा
ऊनं तन्म आपृण १७

अथ यजूंषि चत्वार्य्य
ग्निदैवत्यानि - हे अग्ने त्वं
स्वभावत एव तनूपा असि
अग्निर्हि शरीराणां पा
लकोऽसि तनूः पाति पाल
यतीति तनूपाः उदराग्नौ
सत्यन्ने जीर्णे शरीरपालन
मतो मे मम तन्वं शरीरं पा
हि पालय त्वं चायुर्द
सीत्यमि पूर्वरूपाभावे य
लादेश इत्येकम् - हे अग्ने

त्वं आयुर्दा असि अतो मे अ
पमृत्युपरिहारेण आयुर्देहि-
यावत्कालं वयश्च दशाग्ने रो
[illegible]युपलभ्यते तावज्जीवेयम
इति व्यसिद्धम् हे अग्ने त्वं व
र्चोदा असि अतो मे वर्चो दे
हि- वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं
तेजो वर्चः यद्दर्शनादेव म
हान्तं ब्राह्मणो विद्वांसमप
शान्तिरिव ज्वलन्तीति बुद्धिर्न
णाम्भवति किंच हे अग्ने मे
मम तन्वा मदीयशरीरस्य य
दङ्गं चक्षुरादिरूपमूनं, दृ
ष्टिपाटवादिरहितं तदङ्गं मे
आपृण सर्वतः पूरय-८

इन्धानास्त्वा शतं हि
मा द्युमन्तं समिधीमहि।

वयस्वन्तोवयस्कृतं॒ सहस्व
न्तः सहस्कृतम्॥ अग्नेसप
त्नदम्भनमदब्धासोऽअदा
भ्यम्। चित्रावसोस्वस्तितेपा
रमशीय २८

अग्निदेवत्यामहापंक्तिः श
स्याः षट्पादाऽअष्टाक्षरास्मा
महापंक्तिः अत्रषष्ठः समाक्ष
रः हे अग्ने शतंहिमाः शतंव
र्षाणि अस्मदनुवर्त्तमाना
न्शतंसंवत्सरान्त्वांसमिधी
महि वैरन्तर्वैशादीपयामः
किंभूतावयं इन्धानाः त्वद
नुग्रहेणादीप्यमानाः तथाव
यस्वन्तः वयइति अन्नना
म- सहस्वन्तः बलवन्तः स
हइतिवलनाम- अदब्धासः
अदब्धाः अनुपहिंसिताः के

नापि - दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा - अ
जेवैरहुगिति अहक् किं त्वां
द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् वयस्कृ
तम् वयोन्नं करोतीति तम् - स
हस्कृतम् - सपत्नदम्भनम्
शत्रूणां हिंसितारम् - अदा
भ्यम् केनापि हिंसितुमयो
ग्यम् - चित्रावसो - रात्रिदे
वतेयं यजुर्लिङ्गम् - रात्रि
र्वै चित्रावसुः साहीयं संग
ह्येव चित्राणि वसतीति श्रुते
श्चित्रावसुशब्देन रात्रिः चि
त्राणि विविधानि चंद्रनक्षत्रा
न्धकारादीनि वसन्ति य
स्यां रात्रौ सा चित्रावसुः हे
चित्रावसो रात्रे स्वस्ति ते मं
यथा तथा तेनैव पारं समा

त्रिं ऋतीय मावर्तानि ऋ
ग्नेर्वृत्तं छन्दसीति शपोलु
कि लिङ्गुत्तमैकवचने रूप
म्- यथा लोके मनुष्येषु सुहृ
त्सु चौरागतेषु विशन्ति तद्व
द्देवयजने रक्षांसि विश
न्तीति शङ्कायां तन्निवारणा
य त्रिरावर्तनम् ९

सं च मे अग्ने सूर्यस्य वर्च
सागाः सम् ऋषीणां स्तुतेन- स
म्प्रियेण धाम्ना समहमायुषा
सं वर्चसा सं प्रजया सं रायस्
पोषेण ग्मिषीय १०

का० सं च म उपविश्येति - उ
पयमनकुशादिभिः आवसे
थ्यमत्तैर्मन्त्रैरुत्थायोपस्थान
मत्र उपविश्येति विशेषः-

हे अग्ने यं सूर्यं स्ववर्चसा तेज
सा समगथाः तत्रौ संगतोसि-
तद्यदस्त्वं यन्नादित्य आहवनी
यं प्रविशसि तेनैतदाहेति श्रुतेः
रुक्मीणां मंत्राणाम् श्रुतेन सो
मेनास्समगथाः बहवो मंत्राः
अग्निस्तवनि तद्यदुपतिष्ठ
ते तेनैतदाहेति श्रुतेः प्रिये
ण धाम्ना प्रियाभिरूतिभिः
समगथाः आहुतयो वा अस्य
प्रियं धामेति श्रुतेः यथा त्वमे
तैस्त्रिभिः संगत एवमहम
पि त्वत्प्रसादादायुषा अव
स्मदीयरक्षितेन संगमि
षीय स्वङ्गतो भूयासम् त
था वर्चसा विद्यैश्वर्यादिरू
पेण तेजसा संगमिषीय त
था प्रजया पुत्रादिकया संगमि

गाठयस्तोवेल अनस्मप्रसा
तमिसीय- ञ्जाउरादीनिममहं
मित्यर्थः - समगध्याः संगमैः स
मेगस्मच्छीत्यादिना तन्मध्य
मैकवचने लुङि सिचि गमयेति
सिचः किन्त्वे अनुदात्तोपदेशेत्या
दिनामलोपे ह्रस्वादंगादितिसि
चोलोपेरूपम्। मिसीय गमे
राशीर्लिङि उत्तमैकवचने इ
टोदित्यकारेपरेसीयुटि कृते धं
दसेइडागमे गमहनेत्युपधा
लोपेरूपम् १२

रेवतीरमध्वमास्मिन्
योनावस्मिन्गोष्ठेऽस्मिल्लोकेऽ
ऽ स्मिन्क्षये- इहैवस्तमापगात
२१ ~~[illegible]~~ ग्रन्थस्यास्यो
वोभद्रीयमहत्स्यमहोवोभद्री
योर्जस्योर्जवोभद्रीयतायस्मै

यस्य रायस्पोषं वो मक्षीय २०

को० गांग व्यस्य न्यध्येति
ग्रन्थस्य- देवतीरमदवमिति
यजुर्दियेन गांग च्छति- गौदे
वता । हे गावो यूयमन्यः स्य
अन्नरूपाः स्य क्षीराज्यादि
रूपस्यान्नस्यजनकत्वाद
न्नत्वोपचारः- अतो भव
त्प्रसादाद्वे युष्मत्सम्बंधि
ग्रन्थः क्षीराज्यादिरूपमन्न
महं भक्षीय सेवेय भजसेवा
यामित्यस्माद्धातोर्लिङुत्तमैकवच
नेरूपम् तथा यूयं महः स्थ
महस्तेजोयाम् अतो वो युष्माकं
पूज्यानां प्रसादादहमपि महो
भक्षीय तेज्यत्वं सेवेय- गोर्नय
दाख्यस्य व्येति स्तनेगं वा पूज्य

त्वग्रसिद्धिः यद्वा महः शब्देन
दशवीर्याण्युच्यन्ते तानि यथा
गोर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै श
रस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आ
तञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृ
तं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजि
नमिति श्रुत्युक्तानि - प्रतिधुक्
तत्कालदुग्धम् - शृतमुष्णं त
त् शरो दुग्धमण्डः मस्तु दधि
रसः आतञ्चनम् दधिपिण्डः
आमिक्षा स्फुरितं दुग्धम् वा
जिनमामिक्षाजलमिति श्रुत्य
र्थः एतद्दशवीर्यरूपा यूयं स्थ
अतो वो महो वीर्यमहं सेवे इत्य
र्थः तथा यूयमूर्जः स्थ बल
रूपाः स्थ गोक्षीरादेर्बलहेतु
त्वात् बलरूपत्वोपचारः ॐ

जीवलक्षणानयो: वेयुष्माकंय
सासदूर्जवित्तंमद्दीयानयोना
यस्मोमस्य धनसमृद्धिरूपा: स्य
वैश्यादिक्रीराद्यधिविक्रयेण
धनंप्रजनि अतोधनसमृद्धि
रूपमचारः वः प्रसादतत्राय
स्मोवंधनसमृद्धिंमद्दीय-अप्र
न्थस्यैत्यादौ ख्यपरे शरीतिवि
सर्गलोपः २०

रेवतीति हेरेवतीः रेवत्यः च
नवत्योगावः धनहेतुत्वेनध
नवत्त्वंगवाम् रयिर्विद्यतेया
सांताः रेवत्यः रयिशब्दान्मतु
प् रयेर्मतौबहुलमिति रये
र्मतौपरे संप्रसारणम् संप्रसा
रणाच्चेति परपूर्वमातुणः पश्चा
वोर्वे रेवत्यः इतिश्रुतेः हेरेवत्यः

अस्मिन्यो नो दृश्यमाने अग्निहो
त्रविदां हन स्याने यूयं रमध्वं
गोऽत्र दोहनाद्यस्मिन् गोष्ठे
यजमानसम्बन्धि गोवाटे रमध्व
म् गोष्ठशब्देन गृहाद्बहिर्विस्त
र्णे गवां स्थानं गोसंचारप्रदेशः सर्वदास्मि
न् लोके लोकदर्शने यजमा
नदृष्टिविषये रमध्वम् रात्रौ
अस्मिन्दाये यजमानगृहे रम
ध्वम् तयोनिवासस्थानमाहुद
नः वयम्ब्रादो निवासं वोचीकिं
च इहैवस्त यजमानगृह एव भ
वत मा अपगात अन्यत्र मा ग
च्छत इतो गावः वेति एतेषु
डि गावो सुपम् २८

सम्भूतिनासि विश्वरूप ऊर्जो
मा विश गौ पत्येन। उपत्वाग्ने दिवे
दिवे दोषा वस्तर्धिया वयम्। नमो भ
रन्त एमसि - २२

18

ओम्

ओं श्रीगणपतये नमः

अथ सकलविप्रमाणाद्भावप्र
माभवति अतोऽभावप्रमाया
असाधारणं कारणमनुपल
ब्धिप्रमाणम् -
तावदभावस्वरूपं निरूप्य
ते - निषेधमुखप्रतीति विष
योऽभावः अथवा प्रतियोगि
सापेक्षप्रतीति विषयोभा
वः - प्राचीनमते प्रथमलक्षणं
- नवीनमते द्वितीयम् ध्वंस
प्रागभावयोर्निषेधमुखप्रती
ति विषयत्वा x नशब्दजन्य x
भावात् -
यद्यपि संबंधसादृश्ययोः प्रति
योगि निरपेक्षप्रतीति विषय
त्वं न तत्सापेक्षप्रतीति विष

21

अत्वमेव- तथापि तयोः प्रति
योगितायाः अभावप्रतियोगि
तायाश्चैलक्षण्यम् अभावा
भावरूपता अभावप्रतियोगि
तायाः स्वरूपमाचार्यैरुक्तम् ए
तादृशी प्रतियोगिता तयोर्न-
स्थूलरीत्यानु संबंधसादृश्य
भिन्नत्वे सति प्रतियोगिसापे
क्षप्रतीतिविषयत्वमभावत्व
मिति- स द्विधा संसर्गाभावो
न्योन्याभावश्च- द्वितीयस्त्वेक
एव- आद्यः प्राचीननये चतुर्धा
प्रागभावध्वंससामयिकात्यंता
भावभेदात् एवं पंचाभावाः-
कपाले घटोत्पत्तेः प्राक् घटाभा
वोऽयः आमकपाले रक्तरूपोत्प
त्तेः पूर्वं रक्तरूपस्य योऽभावश्च
स प्रागभाव उच्यते-

घटोत्पत्तेरनन्तरं मुद्गरादिना कपालेषु
घटाभावः स च ध्वंसाभावः
x च कपाले श्याम रूपाभावः x
ध्वंसाभावः सादिरनन्तश्च-
कुतः मुद्गरादिना घटध्वंसस्यो
त्पत्तिर्भवतीत्यनुभवसिद्धत्वा
त्तस्य ध्वंसस्य ध्वंसो न सम्भव
ति- प्रागभावप्रतियोगिध्वंसा
नामध्ये एकस्य कस्यचिदधिकर
णं कालो वक्तुं भवति अतः प्रा
गभावध्वंसयोरनाधारः का
लः प्रतियोगिनश्चाधार इति
नियमः- यदि घटध्वंसस्य ध्वं
सः स्वीक्रियेत तदा घटध्वंसध्वं
सस्याधिकरणकालः घटप्राग
भावघटध्वंसयोरनाधारः सः
प्रतियोगिनश्चाधारकालः स्या
त् तथा च प्रतियोगिनो घटस्यो

23

जीवनं स्यात् - अनवस्था
भावः अनादिः स्वीक्रियते -
सादिस्वीकारेतु प्रागभावो
त्पत्तेः पूर्वकालस्य प्रागभाव
ध्वंसानाधारत्वेन प्रतियोग्या
धारः स्यात् तस्मात् प्रागभावः
अनादिः सान्तः ध्वंसः सादिर
नन्तः इति सिद्धम् -
यत्र भूतलादौ कदाचिद् घटो
भवति तत्र घटशून्यकाले घट
स्य सामयिकाभावः - कस्मिंश्चि
त्समये भवेत्स सामयिकाभावः -
वायोरूपं कदाचिदपि नातो
वायोरूपात्यन्ताभावः ४
घटे यैतरपदार्थेषु यो घटस्य भे
दः सोऽन्योन्याभावः ५
सामयिकाभावः सादिः सान्तः -
अत्यन्ताभावान्योन्याभावौ त्व
नादी अनन्तौ च -

अभावविलक्षणतासाधकावि
लक्षणप्रतीतयोधुनाकथ्यन्ते-
कपालेघटस्योत्पत्तेः पूर्वं कपा
लेघटो नास्तीतिप्रतीतेः घटप्राग
भावो विषयः- सामयिकात्यन्ता
भावोनविषयो तयोः प्रतियोग्युपा
दानकारणेनवस्थितेः उपादानत्व
स्यात्यन्तावस्थितेः-
नापिध्वंसो विषयः ध्वंसस्य निमि
त्तकारणं ध्वंसप्रतियोगीभवति
कारणं २४ अतः कारणात् पूर्वं कार्यस्यासं
भवः घटोत्पत्तेः पूर्वं कारणस्य
घटस्याभावात् कपालेघटोना
स्तीतिप्रतीतिविषयोघटध्वंसोन
नितान्तयैव यद्यपि कपालेघटा
न्योन्याभावः सर्वदास्ति तथापि
कपालोनघट इति अन्योन्याभा
वस्यप्रतीतिः कपालेनघट इति

प्रतीतिस्तस्य न - अतस्तादृश
प्रतीतिविषयः प्रागभावएवे
तिसिद्धम् -
मुद्गरादिना घटस्यादर्शने स
ति कपाले घटो नास्तीति यदा
प्रतीतिर्भवति तस्या विषयः
प्रागभावो न प्रागभावनाश
स्य प्रतियोगिरूपत्वात् घटो
त्पत्त्यनन्तरं प्रागभावस्यासंभवः
पूर्वोक्तयुक्त्या त्रयाणामन्येषा
मभावानामप्यसंभवः तस्मान्मु
द्गरादिजन्य घटादर्शनकाले क
पाले घटो नास्तीति प्रतीतिविष
यः प्रध्वंसाभाव एवेति एतेन
प्राचीनानां मते प्रागभावप्रध्वं
साभावो न प्रत्यक्षजन्य प्रतीतिवि
षयो -

न ऽभमतेन प्रतियोग्युत्पादने
ऽपिऽत्यन्ताभावस्तिष्ठति यतस्त
स्य प्रतियोगिना सह विरोधो
नास्ति: यत्र प्रतियोगी न भवे
त्तत्र सर्वेऽत्यन्ताभावा भवंति-
तस्माद्घटोत्पत्तेः पूर्वकाले घटना
शकाले विप्रतियोगिनोऽत्यंताभा
वस्य सत्त्वेन कपाले घटो नास्ती
ति प्रतीते र्विषयोऽत्यन्ताभावः
नानया प्रतीत्या प्रागभावप्रध्वं
सयोः सिद्धिः-
किन्तु कपाले घटो भविष्यति
इति प्रतीति र्घटोत्पत्तितः पूर्वं
भवति तस्या विषयः प्रागभा
वः- घटो ध्वस्त इति प्रतीति
विषयो ध्वंसः अनया रीत्या
घटोत्पत्तेः पूर्वं कपाले घट
स्यात्यंताभावे प्रागभावोऽप

२५

वेवतिष्ठतः कपालेघटोना
स्तीतिप्रतीतेर्विषयोत्यंताभा
वः कपालेघटोभविष्यतीति
प्रतीतेर्विषयःकपालेघट
प्रागभावः तथामुद्गरादिना
घटदर्शनैकाले कपालेघटो
नास्ति-कपालेघटोध्वस्तइ
तिरीत्याद्विविधप्रतीतिर्भव
ति तत्राद्यायात्यंताभावो
द्वितीयायाध्वंसोविषयः
एवंनव्यनयेप्रागभावध्वंसौ
नप्रत्यजन्यप्रतीतिविषयौ
न तस्मात्प्रथमःनव्यानांप्रा
चीनानुसारि द्वितीयंतुमय
मतानुसारि अतोद्वितीयमे
वसमीचीनम्-
भूतलेघटोनास्तीतिप्रतीतेःप्रा
गभावध्वंसौनविषयौ भूतल

स्वघटानुपादानत्वात् तयोस्तु
प्रतियोग्युपादानएवावस्थितेः
रिति -
अत्यन्तान्योन्याभावौतु नित्यौ
भूतले घटाभावोऽनित्यः तस्मा
त्सामयिकाभावएव तत्प्रतीतेर्वि
षयः -
वायोरूपं नास्तीति प्रतीतेरत्यन्ता
भावो विषयः अनन्तत्वान्नप्रा
अत्यन्ता गभावः सादित्वान्नध्वंसः सार्व
कालिकत्वान्न सामयिकः -
वायुर्नरूपवान् तथा घटः पटो
न इति प्रतीतेरन्योन्याभावो विष
यः परं तस्याभेदः येन पदेन न
ञः सम्बन्धस्तत्पदार्थाभेदस्य नि
यथा षेधः घटः पटो न इति वाक्ये घटे
पट पदार्थाभेदनिषेधः पटो घ
टो नेति वाक्ये पटे घटपदार्थाभे
दनिषेधः - उभयत्रानुयोगिप्र
तियोगिभेदो ज्ञेयः - नञः पूर्व
स्य प्रतियोगित्वं तदितरस्यानुयोगित्वम्

नन्वेतद्वाक्यद्वयेऽभेदस्यनिषेधः
तथाचाभेदस्यप्रतियोगित्वस्या
न्यघटपटयोरनन्तस्तयोः प्रतियो
गिकथनमनुचितमितिचेन्न
अभेदस्यासाधारणधर्मरूप
त्वेनस्ववृत्तित्वेसतिस्वेतरावृ
त्तित्वमितितस्यचलक्षणात्
घटाभेदस्यघटएवास्थितत्वा
त् सर्वपदार्थानामसाधारणध
र्मरूपाभेदस्यसंबंधः स्वरू
पेतिष्ठति- यस्यपदार्थस्ययः सं
बन्धोयत्रभवति सपदार्थस्तेन
संबंधेनतत्रतिष्ठति यथाघट
स्यसंयोगसंबंधोभूतलेभवति
तत्रसंयोगसंबंधेनभूतलेघट
स्तिष्ठतीतिव्यवहारः एवंचभूत
लेघटस्यसंयोगसंबंधः - भूत
लेसंयोगसंबंधेनघटरूपको
नार्थभेदः तथासंयोगेनभूत

सेघटाभावः वाभूतलेघटसंयो
गाभावइत्युक्तावेकएवार्थः-
एवमभेदसंबंधेपटेघटाभावः
घटेऽभेदसम्बंधस्यपटेऽभावइ
त्युक्तौएकएवार्थः समनियता
भावानांनभेदः यथाघटत्वात्यंता
भावघटान्योन्याभावौघटभिन्न
सर्वपदार्थेवृत्तिस्तः तस्मात्स
मनियतत्वान्नपरस्परंभिन्नौ
किन्तुएकस्मिन्नेवाभावेघट
त्यंता त्वाभाव च घटान्योन्याभावौध त्व
र्मौभवतः एकस्यैवाभावस्य
घटत्वघटौवृत्तियोगिनौस्तः
घटत्वात्यंताभावत्वरूपेण
यस्याभावस्यघटत्वंवृत्तियो
गि तस्यैवाभावस्यघटान्यो
न्याभावत्वरूपेणघटौवृत्ति वि
योगी एवंरूपभेदेनैकस्या

भावस्यैसंबंधोस्तः घटत्वा
त्यन्ताभावत्वरूपेणप्रतियो
गितावच्छेदकः समवायसंबं
धः घटान्योन्याभावत्वरूपे
णप्रतियोगितावच्छेदकः स
मवायसंबंधः एवंपटादिसक
लपदार्थेषुघटाभेदस्यात्यंता
भावान्योन्याभावेनभिन्नो-
एवंच घटाभेदात्यन्ताभावत्व
रूपेणतस्याभावस्यघटाभेदः
प्रतियोगी प्रतियोगितावच्छे
दकः स्वरूपसंबन्धोस्ति- घटा
न्योन्याभावत्वरूपेणतस्यैवा
भावस्यघटः प्रतियोगी- प्रति
योगितावच्छेदकोऽभेदसंबं
न्धः अभेदसम्बन्धएवतादा
त्म्यपदेनकथ्यते तद्व्यक्तित्वं
वाकथ्यते एवंघटाभेदनिषे

घटस्य घटः प्रतियोगीति कथनं
संभवति न वित्यत्र इति-
अत्रायं निष्कर्षः
८ यस्मिन् वाक्ये नञ्शब्दं विना यस्मि
न्पदार्थे येन संबंधेन यः पदार्थः
प्रतीयते नञ्शब्दसहितेन तस्मि
न्नेव वाक्येन तत्पदार्थे तेन संबंधे
न ~~[illegible]~~ न तस्य पदार्थस्य नि
षेधः प्रतीयते यथा नीलो घटः
इति वाक्यात् घटपदार्थे ऽभेदसं
बंधेन नीलपदार्थः प्रतीयते
अभेदसंबंधेन नीलविशिष्टो
घट इति वाक्यार्थसद्भावात्-
घटो न नील इति वाक्यादभेद
संबंधेन नीलस्य घटे निषेधः
प्रतीयते- तथा घटः पट इति
वाक्यात् नञ्शब्दरहितपटपदा
र्थे ऽभेदसंबंधेन पटपदार्थः प्र
तीयते यत्र द्वयोः पदयोः समा

33

न विभक्तिकता मन्नेकपदार्थे परपदार्थे ऽभेद संबंधेनप्र तीयतइतिनियमः नीलोघट इतिवाक्यवद्घटः पटइतिवाक्ये पदयोः समानविभक्तिकत्वात्प रपदार्थे ऽभेदसंबंधेन घटपदा र्थः प्रतीयते- यद्यपिऽभेद संबंधेनपटपदार्थे घटपदा र्थोनसंभवी तथाप्येकपदा र्थे ऽभेदसंबंधेनापरपदार्थ प्रतीतिंप्रतिसमानविभक्ति रस्ति सा घटः पटइतिवाक्येप्य स्ति तस्मान्नशब्दरहितेघटः पट इतिवाक्येऽत्रपटपदार्थे ऽभेदसं बंधेनघटप्रतीतिर्भवति परंतु साभ्रमरूपानप्रमारूपा यत्रन वाक्ये शब्दरहितैकपदार्थेऽभेदसंबंधे नापरपदार्थप्रतीतिर्भ्रमरूपाप्र मारूपावाभवेत् तत्रनशब्दयो

गेएकपदार्थेतेनसंबंधेनापरप
दार्थस्यनिषेधस्यप्रतीतिः-
एवमेकपदार्थे ऽभेदसंबंधेनाप
रपदार्थनिषेधको ऽभावोन्यो
न्याभावउच्यते तद्भिन्नो ऽभा
वः संसर्गाभावः- सच॰न॰चतु
र्द्धा- तत्रप्रागभावः स्वप्रतियोगि
नउपादानकारणेवर्त्तते- यथाघट
प्रागभावः कपालेवर्त्तते कपालो
त्पत्तेः पूर्वं घटप्रागभावः क
पालोपादाने एवंरीत्या सृष्टेः
पूर्वं घटारंभकपरमाणुसमुदा
येघटस्यप्रागभावः परमाणुघ
टमध्यस्यद्व्यणुकादिकपाला
न्तानामवयविनां सर्वेषां सृष्टेः
पूर्वं प्रागभावाः परमाणुषुव
र्त्तन्तइति अतोनादिः स- घटो
त्पत्तिसामग्र्यानस्यध्वंसः घट

35

प्रागभावध्वंसो घटरूपस्तेन घ
टस्तद्रूप-
यद्यपि प्रध्वंसाभावोनन्तः घटः
सान्तः घटप्रागभावध्वंसस्यघ
टरूपत्वे प्रध्वंसाभावस्यापि सा
न्तत्वापत्तिः प्रध्वंसाभावोनंत
इति सिद्धान्तभंगः प्रसज्यते त
थापि ध्वंसनाशान्ताः पर्यायाः
ध्वंसो द्विविधः भावपदार्थस्य
नाशरूपः अभावपदार्थनाश
रूपश्च तत्राद्यस्यः अभावरू
पः सत्त्व प्रध्वंसाभाव उच्य
ते यथा घटादिपदार्थनाशः प्र
ध्वंसाभाव उच्यते- द्वितीयस्य
ध्वंसप्रध्वंससंज्ञोप्यस्ति ध्वंसा
भावः प्रध्वंसाभाव इति नोच्यते
किंतु घटप्रागभावनाशरूपं घटं
स्य प्रागभाव ध्वंसं प्रध्वंसं वा

९

वदंति नत्वभावरूपध्वंसस्तु सान:

अभावरूपध्वंसोऽनन्तरावैति

वेदांतमते माया अनादि:

सांत इति स्यां प्रागभावलक्षणांश्च सा

अतिव्याप्तिर्नास्ति मायायाजग

तउपादानत्वेनभावरूपत्वात् य

टाद्युपादानकपालादीनांभावरू

पत्वमेवप्रसिद्धे अभावस्योपा

दानत्वाप्रसिद्धे: ननु मायाऽनि

र्वचनीया नोभावरूपतापि तस्या

नेति चेन्न भावरूपानेति कथ

नस्याभ्याभिप्रायकत्वात् यथा

कालत्रयेपियस्यनबाधो नैम

वेनपरमार्थसन् सत्वमा

वउच्यते तादृक्सत्वलक्षणं न

मायायां- तथापि विधिमुख

प्रतीतिविषयोभाव: सत्वमन्ति

तिकथ्यते निषेधमुखप्रतीति

विषयोऽभाव इति कथ्यते-

निषेधप्रवर्त्तीति विषय
तामायावन अतो माया
व्यावहारिकभावरूपास्ति-
यद्यपि मायाप्रकृत्यविद्याऽ
ज्ञानशब्दाः पर्यायाः सन्ति तथा
च मायायां निषेधप्रवर्त्ती
ति विषयैनाभावरूपत्वात
स्यावकृत्वा तथापि अका
रस्य केवलं निषेधरूपोऽर्थो
न विरोधि भेदवॉन्वत्वा
त्या अपि तदर्थो यथा अध
र्मशब्देऽकारस्य विरोधार्थः
अब्राह्मणो नाचार्यः अभे
दवानित्यर्थः अनुदरादेव
दत्त कन्येत्यत्रा ल्पार्थः
एवमविद्येत्यत्र विरोधीतार्थः
मायायां ज्ञानेन वध्यघातक
भावविरोधः अज्ञानाविद्या

शब्दयोर्वाच्योर्योपि मायात्ति-
सादिरनन्तोभावः प्रध्वंसा
भावः सादिरनंतरातावन्मात्रो
क्तौ मोक्षेति व्याप्तिः स्यात् तत्रा
न्मोक्षोभवति अतः सादिः
मुक्तस्य पुनर्न संसार इत्यनो
नन्तः परं तु नायं दोषोऽभाव
इत्युक्तेः मोक्षस्य भावत्वस्यत्वा
त् यद्यपि प्रशाननत्कार्य
निवृत्तिर्मोक्षः निवृत्तिर्ध्वंसः
अतो मोक्षोप्यभावस्यः त
थापि कल्पितनिवृत्तिराधिष्ठा
नरूपाभवति प्रशाननत्का
र्ययोर्वैलक्षिकल्पितत्वात्
समयाविशेषेऽत्यद्यतेसमय
विशेषेविनष्यतिस सामग्रीका
भावः सादिः सांत इतिभावः-
अन्योन्याभावाभिन्नत्वेस

तिउत्पत्तिनाशशून्योभावो
त्यन्ताभावः - यथा वायौ
रूपस्य सर्वदाऽसत्वाद्भावात्य
न्ताभावः -
सामयिकाभावो द्रव्यस्यैव -
पृथिवीजलतेजपवनमनः सु क्रि
याया: प्रागभावप्रध्वंसौ तु स्तः -
आकाशादिषु चतुर्षु क्रियायाअत्य
न्ताभावः -
अभावस्य प्रतियोगिना सह विरोधः
यत्र प्रतियोगी भवेत्तत्र नाभावः कि
न्तु अभावाभावस्तत्र -
यत्र भूतलादौ कदाचिद् घटो भवेत् क
दाचिन्न भवेत्तत्राप्यत्यन्ताभावं गी
कारे तस्य नित्यत्वेन घटकालेपि
तस्य सत्वे स्वप्रतियोगिनाविरोधो
न स्यात् यथा प्रागभावादीनां प्र
तियोगिनाविरोधस्तथात्यन्ता
भावस्यापि वक्तव्यः -

कपाले घटो नास्ति वायौ रूपं नास्ती
ति भूतले घटो नास्तीति प्रतीतानां
यथा प्रागभावादयः संसर्गाभावा
विषयाः संबन्धेनाऽनुयोगि
नः प्रथमान्ताः प्रतियोगिनः
तथान्योन्याभावो न विषयः
भूतलं न घटः ऽस्माद्वा
क्यादन्योन्याभावः प्रतीयते
ऽत्रानुयोगिप्रतियोगिनोः प्र
थमान्तो-
एवं च भिन्नविभक्त्यन्तपदघ
टितवाक्यजन्यप्रतीतिवि
षयतां संसर्गाभावस्य-
समानविभक्त्यन्तपदघटित
वाक्यजन्यप्रतीतिविषयता
न्योन्याभावस्य वैलक्षण्यं एवं
द नान्योन्याभावदृष्टान्तेनात्यं
ताभावस्य प्रतियोगिनाऽ

विरोधो न शंक्यः संसर्गाभावमध्यवर्त्तिप्रागभावप्रध्वंसदृष्टान्तेनात्यन्ताभावस्यावि
रोधश्चिन्तनीयः - अन्यदपि
वैलक्षण्यम् चतुर्विधसंसर्गाभावानां परस्परं विरोधः एकसंसर्गाभावस्याधिकरणेऽपि
नीयस्यानवृत्तिः अन्योन्याभावस्तु संसर्गाभावैर्धिकरणेऽव
र्त्तनेऽव घटोत्पत्तेः पूर्वं कपाले ध्वंसस्यात्यन्ताभावानाति
इन्ति घटान्योन्याभावः कपाले सदैव वर्त्तत इति -
यथा एकदा अत्र नवस्यानन्तविरोधः प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरस्ति तथात्यन्ताभावस्यापि तयाभ्या
स्वीकार्यः - यद्यपि कपाले
घटप्रागभावस्य घटप्रध्वंसाभा

वस्य सत्त्वे विघटात्यंताभावो वर्त्तते त
थापि एकप्रतियोगिको द्वौ संसर्गा
भावो न सह वर्त्तेते इति नियमः
यद्यपि संयोग संबंधेन कदाचिद्भू
तलादौ घटस्तिष्ठति समवाय
संबंधेन भू तलादौ घटात्यंताभा
वः तेन संबंधेन कपालस्थवत्त
स्ववृत्तेः संयोग संबंधेन घटस्य
सामयिकाभावः तथा चात्यंता
तेन भावस्य परस्परं विरोधः तथा
पि घटप्रतिक संयोग सम्बन्धा
वच्छिन्न x योगि x सामयिका
भावस्य घटप्रतियोगिक संयो
ग सम्बन्धावच्छिन्नात्यंताभा
वेस्यैन विरोधः समवाय संबंधा
वच्छिन्नात्यंताभावेन न विरो
धः तथा चात्रायं नियमः सिद्ध
ति यच्छिन्न धिकरणे यच्छि

न्काले यस्य पदार्थस्य येन सं
बंधेन संसर्गाभावस्तस्मिन्न
धिकरणे तस्मिन्काले तस्य प
दार्थस्य तेन संबंधेनापरसं
सर्गाभावस्य वृत्तिर्न- अन्य
संबंधेन भवतीति
येन संबंधेन यः पदार्थो यत्र न
भवेत्तत्र तत्पदार्थस्य तत्संबंधा
वच्छिन्नाभावः कथ्यते-
भूतले संयोगसंबंधेन कदाचि
द्घटो वर्त्तते संयोगसंबंधाव
च्छिन्नात्यन्ताभावो घटस्य
भूतले कदापि न- किन्तु भूत
लत्वजातौ भूतलरूपादिषु सं
योगसंबंधेन घटः कदापि न व
र्त्तते तस्माद्भूतलत्वादौ घटस्य
संयोग[illegible]न्धावच्छिन्नात्य
न्ताभावः समवायेनाप्यत्यंत

देवप्रोदेवप्रोजानकी

भावेन कार्यद्रव्यस्य स्वोपादानका
रणावसमवायसंबंधेनावस्थि
तेः घटस्यान्येसंसर्गाभावस्तेनस
हनतिष्ठति-

नित्यद्रव्यस्य संयोगो वृत्ति
नियामको न यथा कुंडबदर
संयोगः बदरवृत्तिनियामकः
कुंडवृत्तेर्नियामको न तथानि
त्यद्रव्येस्यकार्यद्रव्येषु संयो
गोपि कार्यद्रव्यस्य वृत्तेर्नि
यामकः न नित्यद्रव्यवृत्तेरि
ति संयोगेनसमवायेनवायः प
दार्थः कस्मिंश्चिन्नवर्तते सः अ
वृत्तिः कथ्यते
ननु ननु अन्योन्याभावस्यान्यैः
पदार्थैर्नविरोधो स्वप्रतियोगि
ना च विरोधः अन्येतु अन्यो
न्याभावस्यप्रतियोगिनान विरो

धः किं प्रतियोगितावच्छेद
कधर्मेण विरोधः घटत्वे घट
भेदस्य योन्योन्याभावेन - घटं
विना कस्मिंश्चिदपि पदार्थे घट
त्वं न तत्सर्वत्र घटान्योन्याभा
वः -
अभावबोधकपदेन साकं प्रतियो
गिबोधकपदेन स्वानितैयस्य ध
र्मस्य प्रतीतिर्भवेत्स प्रतियोगिता
वच्छेदकः कथ्यते पृथिवीत्वद्र
व्यत्वादयो न प्रतियोगितावच्छे
दकाः जलं पृथिवी न जलं द्रव्यं
न इत्यादिवाक्ये पृथिवीत्वद्रव्यत्वे
प्रतियोगितावच्छेदके - अत्र
च बहुभिराचार्यैः प्रतियोगिविरो
ध्यभावः संसर्गाभावः प्रतियो
गितावच्छेदकविरोधी अभा
वोन्योन्याभाव इति लक्षणद्वारोक्त
क्ते अयं सर्वलक्षणमाचार्यैरु

कः पदः स्वस्वरूपात् अत्यन्ताभा
वस्य यया विधया प्रतियोगिना वि
रोधः अन्योन्याभावस्यापि तथैव
प्रतियोगिना विरोधः यस्मिन्भूत
ले संयोग संबंधेन घटो भवेत् सम तत्र
वाय संबंधावच्छिन्न घटस्यात्यं
ताभावस्यापि प्रतियोगिना न वि
रोधः सर्वथा- किंतु येन संबंधे
न प्रतियोगी भवेत्तेन संबंधेना
त्यंताभावो न भवति एवं च अ
भावस्य प्रतियोगितावच्छेद
क संबंध विशिष्ट प्रतियोगि
ना विरोधः प्रतियोगिताव
च्छेदक संबंधेतर संबंधवि
शिष्ट प्रतियोगिना सह न क
स्याप्यभावस्य विरोधः
येन संबंधेन पदार्थस्याभा
व उच्यते तैस प्रतियोगिताव

च्छेदकसंबंधः कथ्यते अ
त्यंताभावस्यप्रतियोगिता
वच्छेदकसंबंधाअनेके स
न्ति कुतः येनसंबंधेनयस्मि
न्नधिकरणेयःपदार्थः तस्मि
न्नधिकरणे तेन सर्व ~~[illegible]~~
पदार्थस्यापरसंबंधावच्छि
न्नोत्यंताभावः
यथापृथिव्यांसमवायेनगंधः
तस्यामेवगंधस्यसंयोगसंब
धावच्छिन्नोत्यंताभावः त
त्रप्रतियोगितावच्छेदकसं
xसंयोगस्यx त्वात्
जले संयोगेन समवायेन वा न
गन्धः कालिकसंबंधेनजले
गंधः तथाचजले संयोगसं
बंधावच्छिन्नात्यंताभावोगं
धस्य तत्रसंयोगस्यप्रतियोगि

तावच्छेदकत्वात् तत्रैव गंधस्य स
मवायसंबंधावच्छिन्नात्यंताभावो
पि तत्र समवायस्य प्रतियोगिताव
च्छेदकत्वात्-
कालिकसंबंधेन जन्यपदार्थेषु स
र्वेषदार्थावर्त्तते- घटादिरूप
जले गंधसत्वे जलवृत्तिगंधस्याभा
वस्य प्रतियोगितावच्छेदकः का
लिकसंबंधेन-
परमाणुरूपजले गंधस्यका
लिकसंबंधावच्छिन्नोत्यंता
भावः परमाणुवृत्तिगंधाभाव
स्य कालिकसंबंधस्य प्रति
योगितावच्छेदकत्वात् नि
त्यद्रव्येषु कालिकसंबंधेन
कस्यचिदपिपदार्थस्यावृत्तेः
अन्येषामभावानां प्रतियो
गितावच्छेदकसंबंधः एकस्स
कारव- यथाकपाले घटश्ना

गभावः अन्यत्र कुत्रापि न-क
पाले घट प्रागभावस्य प्रति यो
गितावच्छेदक संबंधः समवा
य एव नान्यः-- यस्य यत्संबंधा
वच्छिन्नः प्रागभावो यत्र वर्ततेतस्य
तेन संबंधेनोत्पत्तिस्तस्मिन्भव
ति इति नियमः कपाले घटोत्प
त्तिः समवायेन भवति नान्येन सं
बंधेन तस्मात् घटस्य समवाय
संबंधावच्छिन्नः प्रागभावः क
पाले- तथा कपाले समवा
येन घटो नष्टः इयं प्रतीतिः प्रध्वं
साभावस्य भवति ततोः ध्वंसस्य
प्रतियोगितावच्छेदकः एकः से
मवाय एव-
सामयिकाभावे जन्यद्रव्यस्ये
व भवति जन्यद्रव्यस्य संयोगस
म्बंधावच्छिन्नः सामयिकाभा
वो भवति समवाय संबंधाव

च्छिन्नः सामयिकाभावः अप्रसि
द्धः तस्मात्तत्प्रतियोगितावच्छे
दकः संयोगसंबंध एव -
एवमन्योन्याभावस्य प्रतियोगि
तावच्छेदकः एकः अभेद एव
संबंधः नैयायिकाः अभेदमे
व तादात्म्यं वदंति प्रतियोगिता
वच्छेदकसंबंधविशिष्टप्रतियो
गिनोऽभावेन विरोधो नान्यसं
बंधविशिष्टप्रतियोगिनेति नि
र्णीतं प्राक् - अभेदसंबंधेन घ
टः ग्रामन्येव वर्त्तते नभूतलक
पालादौ यत्र घटोऽभेदसंबं
धेन न वर्त्तते तत्र सर्वत्र घटस्या
न्योन्याभावः स्वस्वरूपे घटस्या
न्योन्याभावेन अनया रीत्या प्र
तियोगितावच्छेदकसंबंधवि
शिष्टप्रतियोगिनो यथा तेन ना
भावेनाविरोधः तथान्योन्या

भावेनापितस्याविरोधः स्वरूप
व एवं च प्रतियोगिनान्योन्याभा
१९ वेन विरोध इति ग्रंथकृतां बहू
नां कथनं अविवेकमूलक
मेव सर्वेषामभावानां प्रति
योगिना सह विरोधोस्त्येवेति-
यदा भूतले संयोगसंबंधेन
घटस्तदा घटस्य संयोगसंब
न्धावच्छिन्नोऽत्यंताभावोन-
भूतलादन्यत्र घटेनीते सति घटस्य
संयोगसंबंधावच्छिन्नोत्यंताभा
वोस्ति तत्रेति स्वीकर्तव्यम्
न [illegible]सति भूतले घटात्यंताभा
वस्योत्पत्तिविनाशौ स्वीकार्यौ
स्याताम् यत्र संयोगसंबंधेन
घटो न तत्र सर्वत्र घटस्य सं
योगसंबंधावच्छिन्नात्यंता
भावः घटात्यंताभावः सर्व
पदार्थेष्वेकोननाना- प्रतियो

यत्र भूतलादौ कदाचिद् घटः कदाचिन्न तत्र घटस्य सामयिकोऽभावः।
नात्यंताभावः ×

गिभेदादभावभेदसद्भावोऽस्तु ना
धिकरणभेदात् इति तार्किक
सिद्धान्तोऽस्ति यथा घटाभा
वपटाभावयोः प्रतियोगिनौ
भिन्नौ अभावावपि भिन्नौ
भूतले संयोगसंबंधेन घटा
त्यंताभावः भूतलत्वेपि संयो
गेन घटात्यंताभावः घटत्व
जातावपि संयोगेन घटात्यं
ताभावः तथैव पटत्वादिके
पि संयोगसंबंधावच्छिन्न
पघटात्यंताभावः एवम
नंताधिकरणे संयोगसंब
धावच्छिन्नघटात्यंताभा
वोस्ति अधिकरणे अनं
तता प्रतियोगी घटस्त्वेक
एव तस्मात्संयोगसंबंधा
वच्छिन्नघटात्यंताभाव ए
कः परं तु भूतलत्वघटत्वा

दिजात्यान् घटस्य संयोगसं
बंधः कदापि न भवति अतो
भूतलत्व घटत्वादिजातौ घट
स्य संयोगसंबंधावच्छिन्ना
भावः उत्पत्तिनाशरहितत्वा
न्नित्यः भूतलादौ संयोगेन
कदाचिद्भवति कदाचिन्न त
स्मात् घटकाले भूतलवृत्ति
घटात्यन्ताभावनाशो भवति
घटापसरणकाले उत्पद्यते-
घटत्वादौ नित्यः सरावभूतला
दौ ऽप्रनित्य इति कथनमसंग
तम् तस्मात्तत्र सामयिकाभा
वश्च- तत्रैव भूतले समवा
येन कदापि घटो न वर्तते तन
त्तत्र समवायसंबंधावच्छिन्नो
घटात्यंताभावः घटत्वभूत
लत्वादौ संयोगसंबंधावच्छिन्न

घटात्यंताभावः समवायेनक
पालं विनान्यत्र घटस्यावृत्तेः
घटत्वादेः समवायसंबंधाव
च्छिन्नो घटात्यंताभावः उ-
त्पत्तिनाशरहितत्वान्नित्यः—
न स्यात्प्रतियोगिभेदं विनापि
एकघटस्य सामयिकाभा
वाश्चानन्ताः
यत्र घटरूपप्रतियोगी येन सं
बंधेन कदापि न वर्त्तते तत्र घ
टस्य तत्संबंधावच्छिन्नोत्यं
ताभावः स नित्यः—
यथा घटस्य संयोगसंबंधावच्छि
न्नाभावोऽनंताधिकरणात्मकः
तथा समवायसंबंधावच्छि
न्नघटात्यंताभावोप्यनंता
धिकरणात्मकः कस्यचिद
धिकरणस्य नाशेपि अन्या
धिकरणेऽसाववर्त्तते—

अतोत्यंताभावस्यनाशोन-
यथाघटस्यसमवायसंबंधा
वच्छिन्नात्यंताभावस्तुनित्य
तजातौघटत्वेघटत्वेकपाल
त्वेवर्त्तते एवंकपालत्वस्या
सर्वेषुपदार्थेषुवर्त्तते तेषु
सर्वत्रसमवायसंबंधावच्छि
न्नोघटात्यंताभावएकएव
तेन्चापिअनित्यपदार्थनाशेपिनं
नित्यादौनित्येवर्त्तते अतोनि
त्यः- प्रतियोगिभेदादभाव
भेदोभवति यथाघटात्यंताभा
वात्पटात्यंताभावोभिन्नः
प्रतियोगिभेदंविनापिप्रतियो
गितावच्छेदकसंबंधभेदाद
त्यंताभावभेदः यथासमवा
यसंबंधावच्छिन्नगंधात्यंता
भावस्यसंयोगसंबंधावच्छिन्न
गंधात्यंताभावस्यप्रतियोगी

नैकगंधः परं तु प्रतियोगिताव
च्छेदकसंबंधयोर्द्वयोः सत्त्वे
नाभावद्वयम् यथैकः स्वीक्रि
येत तदा पृथिव्यां समवायसं
बंधावच्छिन्नगंधात्यन्ताभा
वस्याभावेन संयोगसंबंधा
वच्छिन्नगंधाभावस्यापि अ
भावो भवेत् x यंता x न तु पृथि
व्यां संयोगसंबंधावच्छिन्नगंधा
तिचे त x त्यंताभावो नैव यदि तदा पृथिव्यां
संयोगेन गंधो नास्तीति प्रती
तिर्न स्यात् तस्मात्पृथिव्यां सं
योगेन गंधात्यंताभावः सम
वायसं॰ गंधात्यंताभावो नै
स्तीति तस्मात्प्रतियोगिभेद
गंधात्यंताभावस्य भेदं यथा
प्रतियोगितावच्छेदकभेदा
दपि भेदः –
सामयिकस्यात् प्रतियोगिता
वच्छेदकसंबंधं विनापि स

भवभेदाद्भेदः यथा भूतले घ
टसंयोगो यावन्न तावत् घट
स्य सं. सं. वच्छि. सामयिका
भावः न त्वेतत्संयोगे सति स एव
स सामयिकाभावो विनश्य
ति पुनर्घटे तस्मादपसारिते स
ति घटस्य सं. सं. वच्छि. अन्यः
सामयिकाभाव उत्पद्यते तस्मि
न्नेव घटे पुनस्तत्रानीते द्विती
यः सामयिकाभावो विनश्य
ति - पुनः पूर्ववत्कृते तृतीयः
समुत्पद्यते एवं प्रतियोगिभेदं
विना प्रतियोगितावच्छेदकसं
बंधभेदं विनापि कालभेदेन
साम. भावस्य भेदः अयं सा ६=
मयिकात्यन्ताभावयोर्विलक्ष
णता स्पष्टा एवं प्राचीननये
पंचविधोऽभावः नवीनास्तु
सामयिकाभावं न मन्यंते -

यत्रघटादीनांसामयिकोभावउ
कालत्रापितेषामत्यंताभावः
येऽभूतलादौघटादीनांसं.सं.व.
त्यंताभावस्वीकारेदोषउक्तः
तथाजातिगुणादौघटस्यसं.सं.
व.ऽत्यंताभावोनित्यः भूतला
दौसोऽनित्यः ऽभावभेदास्वी
कारेतुनित्यानित्यत्वयोर्विरुद्ध
धर्मयोः संकरः स्यादितिदोष
उक्तः तेषांसमाधानंनगेशो
पाध्यायादयोनत्वारंवंकुर्व
न्ति भूतलादौघटस्यसं.सं.
वच्छि. ऽभावोऽनित्योनकिं
तुनित्यः यदाभूतलेघटस्य
संयोगस्तदापितत्रस.सं.व.
त्यंताभावोवर्त्ततेनतश्यति
स यतोत्यंताभावःकेवला
न्वयीऽस्ति यस्याभावःकु
त्रापिनभवेत् सर्वपदार्थेषु
सर्ववर्त्तेतसकेवलान्वयी

लप्यते न तु संयोगेन घटवृत
त्वे सं. सं. व. घटात्यंताभावो
गीकारे संयोगेन घटो नास्ती
ति प्रतीतिः स्यादिति चेन्न यद्य
पि संयोगसंबंधेन घटवति
भूतले निर्घटभूतलवत्सं. सं.
व. त्यंताभावो घटस्यास्ति तथा
पि निर्घटभूतले संयोगेन घटो
नास्तीति प्रतीतिर्भवति सघटे
न कुतः उक्तप्रतीतेर्विषयः
केवलं घटात्यंताभावो न किं
तु भूतलसंबद्धघटाधारका
लातिरिक्तकालः संयोग. सं.
व. घटात्यंताभावश्च एतो य
त्रस्तत्र संयोगेन घटो नास्ती
ति प्रतीतिर्भवति भूतले संयो
गेन घटो न भवेत्तदा भूतलसं
बंधी घटाधारकालो न किंतु
भूतलासंबंधी यो घटस्तस्या

धारकालः अतो भूतलसंबंधि
घटस्याधारकालादतिरिक्तः
कालः सं. सं. व. घटात्यंताभाव
स्य ततः संयोगेन भूतले घटो
नास्तीतिप्रतीतिर्भवति-
यत्र भूतले संयोगेन घटोस्ति
तत्रापि नित्यत्वात्सं. सं. व०
घटात्यन्ताभावस्तु वर्त्तते प
रंतु भूतलसंबंधिनो घटस्या
धारकालः तदतिरिक्तो न त
स्मात्तत्र संयोगेन भूतले घटो
न नास्तीतिप्रतीतिः प्रतियोगि
संबद्धानुयोग्याधारकाला
तिरिक्तकालस्यासत्वात्
इति नव्यमतम्
तदयुक्तम् प्रतियोगिसत्त्वेत्यंता
भावस्वीकारे प्रतियोग्यभाव
योरन्योन्यविरोध इतिकथा
याउच्छेदप्रसंगात् नचविरो

61

घस्तदैविध्यम् तत्रावस्थान न

रूपसत्वप्रतीतिरूपमेदात्

एकाधिकरणेएककालेनवर्त्ते

नम् सरूपं: यथातपशीत्ययोः

एनाद्दृशोऽभावप्रतियोगिनोर्न

किन्तुनयोर्द्वितीयरूपः एक

कालेएकाधिकरणेयथोर्नप्र

तीतिःसद्वियउच्यते- प्रतियो

गिसद्भावेऽत्यन्ताभावस्तन्प्र

तीतिः अतः प्रतियोग्यभाव

योः सत्वप्रतीतिरूपविरोधइ

तिवाच्यम् सर्वलोकशास्त्र

विरुद्धत्वात् नयाति अभा

वस्याभावःप्रतियोगीकथ्य

ते- यत्राभावोन तत्राभाव

स्याभाव यथासघटदेशे

घटाभावोन किन्तुघटाभा

वस्याभावः तत्रवघटो घटा

तिः

62

भावस्य प्रतियोगीत्वस्यावसर्व
शास्त्रेषु अभावस्याभावः प्रति
योग्युच्यते नवीनरीत्या तत्कथ
मसंगतं स्यात् कुतः सघट
देशे घटाभावोऽस्ति तथाच
घटाभावस्याभावकथनं तदु
च्यते- यद्यपि वद्धमानरीत्या
घटाद्भिन्नस्य घटाभावाभा
वः न घटरूपः तथापि घट
समनियतघटाभावाभावत्व
मिति विवादम् नवीनरीत्या
तु सघटदेशे घटाभावः तथा
च घटाभावस्याभावेन
द्वयोः समनियतत्वान संभवति
अतो नवमतं शास्त्रविरुद्ध
म् प्रतियोगि समानाधि
करणाभावो न भवतीति लो
कप्रसिद्धम् तन्नयेनस्यापि
वाधः- अन्यच्च घटाधिक

रहो घटात्यन्ताभावस्वीकारः
प्रमाणशून्यः - यत्र घटो न
तत्र घटो नास्तीति प्रतीत्यात्य
न्ताभावः सिध्यति सघटदे
शे प्रतीतिरियं न ग्रन्थोक्तौ पि
नित्यं नाभावसाधिका न-
वद्धिं बाध्यागच्छतो मूल
मपि नश्यतीति न्यायः प्रवर्त्त
ते कुतः सघटदेशे घटात्यंता
भावांगीकारे, त्यंताभावस्व
निष्फलो निष्प्रमाणश्च भवि
ष्यतीति तथाहि सर्वपदार्था
नां फलं व्यवहारसिद्धिः घटो
नास्तीत्याकारकसिद्धिं विना
घटात्यं० स्य न फलं न संभवति
घटो नास्तीति प्रतीत्या घटात्यंता
भावः सिद्ध्यति तां विना न कि
मपि तत्साधकं प्रमाणमस्ति-

न व्यत्येय घटो नास्तीति व्यवहार
स्यात्यंताभावेन न सिद्धिः कि
न्तु घट संबंधि भूतलाधिकर
ण कालादतिरिक्त कालेनो
क्त व्यवहार सिद्धिर्भवति तदे
व घटो नास्तीति प्रतीतेः रध सत्वात्
ट भूतलाधिकरणकालेऽस्याः
प्रतीतेरभावात् एवं च घटो
नास्तीति प्रतीत्या घट संबंधि
भूतलाधिकरणकालादति
रिक्त कालस्य सिद्धिर्भवति न
घटात्यंताभावस्य सिद्धिः
प्रतीति व्यवहारस्य घटो ना
त्म स्तीत्यात्मकस्य सिद्धिर्न व्यत
ये घटात्यंताभावात् किन्तू
क्तकालात् तन्नयेत्यंताभावो
निष्फलीति भ्रमात्मा शब्द
प्रयोगो व्यवहारः ज्ञानं प्रतीतिः-
किंच सघट देशे घटात्यंताभा
व सत्वे ऽत्यंताभावइति संसा

याऽत्रापि नैरर्थक्यम्-
यत्रात्यन्ताभावो भवेत्तत्र का-
लत्रयेऽपि प्रतियोग्यभावो
भवेत्तदा सा संसाराथिका
भवेदित्यपूर्वम् यत्रकाल
त्रये प्रतियोगिनो नाभावस्तत्र
सामयिकाभावो न्यरव-
रावं पंचविधोऽभावः सप्रत्येकं
द्विविधः भावप्रतियोगिकोऽ
भावप्रतियोगिकश्च-भावसा
भावः प्रथमः। अभावस्याभा
वः द्वि० २ यथा प्रागभावो द्वि
विधः घटादीनां कपालादौ प्रा
गभावः भावप्रतियोगिकः-
यथाभावपदार्थस्य प्रागभाव
स्तथाऽभावस्यापि प्रागभावः
परं तु सादिपदार्थानां प्रागभा
वः नानादिपदार्थानाम् तत्रात्य
न्ताभावान्योन्याभावप्रागभावा
स्त्वनादयः तेषां प्रागभावो न

प्रध्वंसाभावस्तु सादिः तस्य प्रागभा
वः संभवति स प्रध्वंसाभावस्य प्रा
गभावः प्रतियोगिरूपः प्रतियो
गिप्रागभावरूपश्च स मुद्गरादि
जन्यः प्र० मुद्गरादिव्यापारात्पू
र्वं घटकाले घटप्रागभावका
ले च तस्यासत्त्वात्सादित्वम्
तस्मान्मुद्गरादिव्यापारात्पूर्वं
घटध्वंसस्य प्रागभावः स घट
काले वर्त्तते घटोत्पत्तेः पूर्वं
प्रागभावकाले च वर्त्तते । प्रतः
घटध्वंसप्रागभावो घटका
ले घटरूपः घटोत्पत्तेः पूर्वं
घटप्रागभावरूपः -
एवं घटध्वंसप्रागभावः घट
घटप्रागभावान्तर्भूतः पृथ
ङ्नेति सांप्रदायिकमतम् -
परं त्विदं युक्तिविरुद्धम्
घटस्तु भावरूपः सादिश्च

घटस्य प्रागभावोऽभावरू
पः अनादिश्च एकस्य घटध्वं
सस्य कदाचिद्भावरूपतया क
दाचिदभावरूपतया कथं न
विरुद्धम् तथा कदाचित्साद
रूपतया कदाचिदनादितया
कथनमपि विरुद्धम्-
किंञ्च घटकाले कपाले समवा
येन घटोऽस्ति घटप्रध्वंसो नास्ति
एवं विधिरूपतया निषेधरूप
तया च प्रतीत्योर्वैलक्षण्यम् त
योर्विषयावपि परस्पर विल
क्षणौ द्वौ पदार्थौ स्वीकार्यौ-
तथा घटोत्पत्तेः पूर्वं कपाले
घटो नास्ति घट X मपि X प्रध्वं
सोपि नास्ति एवं प्रतीतिद्वयं भ
वति यद्यपि निषेधमुखेन प्र
तीती तथापि विलक्षणे कुतः
प्रथम प्रतीतौ नास्तीत्यनेनाभा

वः प्रतीयते तस्य प्रतियोगी घटः
प्रतीयते द्वितीयप्रतीतौ तु नास्ती
त्यनेन घटध्वंसः प्रतियोगी प्र
तीयते अतः प्रतियोगिभेदस
त्त्वे घटप्रागभावस्य घटप्रध्वंसा
भावस्य चाभेदो न संभवति किं
तु घटप्रागभावात् घटप्रध्वंस
प्रागभावः पृथक्तया स्वीकर्तुं यो
ग्यः अनुभवसिद्धपदार्थस्य
न लाघववत्तेन लोपः संभाव्यः
एवं च सांप्रदायिकरीत्या घटप्र
ध्वंसप्रागभावस्य घटे घटप्राग
भावे च नान्तर्भावो युज्यते लाघ
वस्याकिंचित्करत्वात् -
एवं प्रध्वंसाभावप्रागभावोऽभा
वप्रतियोगिकप्रागभावः अभावो
स्ति तथा सामयिकाभावस्यापि
सादित्वेन तस्य प्रागभावोऽपि अभा
वप्रतियोगिकः प्रागभावः -
अत्यन्तान्योन्याभावयोस्तु न प्रध्वं
साभावः तयोरनाद्यनन्तत्वात् -

तथाप्रध्वंसाभावोप्यनन्तः तस्मा
त्प्रध्वंसो न संभवी यत्तु प्राग
भावसामयिकाभावयोः प्रध्वं
सः संभवति-
सांप्रदायिकरीत्या तु प्रागभाव
ध्वंसो विप्रतियोगिप्रतियोगी
नो प्रतियोगिप्रतियोगिध्वंस
स्वीकार्यं तेन दृष्टव्य-
यथा घटप्रागभावध्वंसो घट
काले घटध्वंसकाले वा भव
ति- तत्र घटकाले तु घटप्राग
भावस्य ध्वंसः प्रतियोगिप्र
तियोगिरूपः कुतः घटप्राग
भावस्य प्रतियोगी घटप्रागभा
x ध्वंस x वः घटप्रागभाव
स्य च प्रतियोगी घटः तथा च
घटकाले घटप्रागभावध्वंसः
प्रतियोगिप्रतियोगिस्वरूपः
मुद्गरादिना घटनाशकाले घ वि

टप्रागभावस्यध्वंसः घटस्तदानी
न्ति तस्मिन्काले घटप्रागभावध्वं
सः प्रतियोगिप्रतियोगिध्वंसरू
पः कुतः घटप्रागभावध्वंसस्य
प्रतियोगी घटप्रागभावस्तस्यप्रति
योगीघटस्तस्यध्वंसएव
घटप्रागभावध्वंसः घटध्वं
सान्नयदः एवंप्रागभावध्वंसः
कदाचित्स्वप्रतियोगिप्रतियो
गिस्वरूपः कदाचित्स्वप्रतियो
गिप्रतियोगिध्वंसरूपइति इ
यमपि सांप्रदायिकसरणिः
युक्तिविरुद्धा घटप्रागभावोभा
वरूपश्च घटध्वंसोऽनन्तो
भावरूपः तथाचैकस्यघट
प्रागभावध्वंसस्यानन्तानं
नन्तात्मकत्वेनाभेदकथनं
भावाभावयोरभेदकथनं
चविरुद्धम् - किंच घटोन्य

तो घटोजातइतिघटप्रागभा
वोनष्टइतिविलक्षणप्रतीति
द्वयम् तयोर्विषयौ उत्पन्नघ
ट घटप्रागभावध्वंसौस्तः तयो
रभेदकथनंनसम्भाव्यम्-
तथाहि मुद्गरादिनाघटध्वंसेजा
तएव इदानींघटध्वंसोजातः
घटप्रागभावध्वंसः पूर्वंघटो
त्पत्तिकालेजातः तत्रवर्त्तमान
कालेघटध्वंसस्योत्पत्तिः अ.
तीतकालेच घटप्रागभावध्वं
सस्योत्पत्तिःसिद्धा- वर्त्तमान
कालउत्पन्नादतीतकालउत्प
न्नस्याभेदोनसंभवति तस्मा
दघटप्रागभावध्वंसोघटात्
घटध्वंसाच्चपृथगेवेतिसिद्ध
म्- यद्यपिवेदान्तपरिभाषाद्य
द्वैतग्रंथेषुपूर्वोक्तरीत्यांतर्भाव
सांप्रदायिक

एवलिखितमस्यापिमुक्तिस्त्वमा
ध्यास्यस्मिन्निरूपरोउदासीना
नि तथाऽत्रापि भवान्साध्येवा
यं: स्वीकार्य: एवं च प्रागभावध्वं
स: अभावप्रतियोगिकप्रध्वं
साभाव:

सामयिकाभावस्तु केवलं द्रव्य
स्यैव भवति अतोऽभावप्रतियो
गिकसामयिकाभावोऽप्रसिद्ध:-

अभावप्रतियोगिकात्यन्ता
भावस्यत्वदुदाहरणानि-
यथा कपाले घटस्य प्रागभा
वप्रध्वंसाभावौस्त: तन्तौ न-
तस्मात्तन्तौ घटस्य प्रागभाव
स्य घटप्रध्वंसाभावस्य चात्यं
ताभाव:-

तथा कपाले घटस्य सामयिका
भाव: अत्यन्ताभावोऽपि तत
स्मात्कपाले घटस्य सामयिका
भावस्यात्यन्ताभाव: घटात्यन्ता

भावस्यात्यन्ताभावः -
यथा कपाले कपालस्यान्योन्या
भावो न तत्र कपालान्योन्याभा
वस्यात्यन्ताभावः -
एवं घटे घटान्योन्याभावो न त
त्र घटान्योन्याभावस्यात्यन्ताभावः -
परं तु अन्योन्याभावस्यात्यन्ता
भावो न पृथक् किंतु अन्योन्या
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदक
धर्मरूपः यथा घटान्योन्याभा
वस्य प्रतियोगितावच्छेदकध
र्मो घटत्वम् स घटएव वर्त्तते
घटान्योन्याभावस्यात्यन्ताभा
वोपि घटएव वर्त्तते - घटभि
न्न सकलपदार्थेषु घटान्यो
न्याभावो वर्त्तते तस्माद्घटान्यो
न्याभावस्यात्यन्ताभावः घटभि
न्नपदार्थेषु न वर्त्तते एवं घ
टत्वसमनियत घटान्योन्याभा

वात्यंताभावस्यसत्वात् घटान्यो
न्याभावात्यंताभावत्वं: घटत्व
रूपमेवेतिप्राचीनामोल्लेखोन
सद्भेयः ऊन: घटेसमवायेन
घटत्वमितिप्रतीतेर्घटत्वंविष
यः घटेघटान्योन्याभावोना
सीतिप्रतीतेर्घटान्योन्याभावा
त्यंताभावोविषयः एवंचान्यो
न्याभावस्यात्यंताभावः अन्यो
न्याभावस्यप्रतियोगितावच्छे
दकधर्मरूपोन तस्मात्स्वरूपे
वाभावरूपः सः
तथात्यंताभावात्यंताभावम
विघटमाभावस्यप्रतियोगिरू
पं प्राचीनामन्यंते तस्यखंड
नंनव्यन्यायग्रंथेषुस्पष्टतया
लिखितम् तथाहि यत्रघट:
कदापिनभवेत्तत्रघटात्यंताभा
वः यत्रकदाचिद्भवेत्तत्रन-प्रंत
तेवतस्यात्यंताभावः एवंरीत्या

घटात्यंताभावस्यात्यंताभावः प्र
थमात्यंताभावप्रतियोगी यो
घटः तस्य प्रतियत्वात् घटस्व
रूपः ततोन इष्टापत्ते - तस्य घ
टरूपत्वांगीकारे अत्यंताभा
वाभावत्वस्यास्यात् तथाहि
घटात्यंताभावस्यात्यंताभावः
इष्टकं मेस्य द्वितीयस्यैतृती तृतीयः
यस्य चतुर्थः तस्य पंचमराव
मनवस्था - द्वितीयात्यंताभा
वस्य प्रथमात्यंताभावप्रतियो
गित्वरूपांगीकारे तु नानव
स्था कस्मात् घटात्यंताभावा
त्यंताभावस्य घटरूपत्वीका
रे द्वितीयात्यंताभावस्यात्यंता
भावोपि घटात्यंताभावएव
कुतः द्वितीयात्यंताभावो घट
रूपः तस्मात्यंताभावो घटस्यै
वात्यंताभावः तथातृतीयस्य

चतुर्थोत्यंताभावो घटरूपः चतुर्था
त्यंताभावस्य पंचमोत्यंताभावो घ
टात्यंताभावरूपः एवं प्रतियोगि
नलक्षात्यंताभावस्यैकस्यानन्ताः
सर्वेत्यंताभावाः अतो नानवस्था-
एवं प्राचीनमतं नवीनास्त्वेवन्नेह
हन्ते-यत्र भूतले घटः तत्र भूत
ले घटोस्ति भूतले घटात्यंताभा
वोनास्ति एवं विलक्षणप्रतीतिद्व
यं भवति विधिमुखनिषेधमु
खप्रतीत्योरेको विषयो न संभवः
तस्माद्विधिमुखप्रतीति विषयो
घटः निषेधमुखप्रतीतिविषयो
घटात्यंताभावस्तात्यंताभावः
स न घटरूपः किन्त्वभावरूपः
अतः घटात्पृथक् तत्रोक्तानव
स्थादोषस्येदमुत्तरम् द्विती
यो त्यंताभावः प्रथमात्यंताभा
वस्य प्रतियोगि समनियतः
द्वितीयाभावः प्रथमाभावस

मनियत: प्रतियोगिसमानदे
शो यो द्वितीयाभावस्तत्समनियत
अन्योन्याभाव: प्रथमतृतीयसम
नियत: पंचमाभाव: एवं प्रथम
संख्याया: सर्वे भावा द्वितीया
भावसमनियता: विषमसंख्या
का: सर्वे भावा: प्रथमाभावस
मनियता: यद्यपि तत्र द्वितीयाभा
व: प्रथमाभावप्रतियोगिन: स
मनियतस्तथापि भावाभावयोरे
कतानसम्भवति तस्माद्घटस्य
समनियतोपि घटात्यन्ताभावाभा
वघटान्यत्वगत्ति - प्रथमाभाव
समनियतस्तृतीयाभावस्तत्र
थमाभावस्वरूपेण पृथक् पु
न: घटो नास्तीत्याकारकनि
षेधप्रत्ययप्रतीते: प्रथमाभावो
विषय: प्रथमाभाव: - घटात्यं

नाभावाभावो नास्तीति निषेध्य
प्रववृतीति विषयस्तृतीयाभावः
तृतीयाभावः प्रथमाभाव स्वोत;-
न्याघटाद्यं नाभावो नास्तीति
निषेधप्रववृतीतेर्द्वितीयाभा
वो विषयः तृतीयाभावो नास्ती
ति रीत्या च तुर्थीभावो पि निषे
धप्रववृतीते विषयः तस्मा
त् द्वितीयाभावसमनियतश्च
तुर्थीभावो द्वितीयाभावस्स:
परं तु घटस्समनियतो पि द्वि
तीयाभावो भावरूपघटान्त
र्यमभावरूपः एवं प्रथमाभा
व द्वितीयाभावयोरनतर्भूता
खिलाभाव[illegible]लेति नानव
स्था यद्यपि प्राचीनरीत्यात्र
तियोगयभावयोरन्तर्भूता:
एकः। सर्वेभावाः स्वतंत्राभावः सौ

कार्य: नवीनरीत्यानुप्रभावद्
यम् उक्तमो नवीननये गौरवम्
तथापि भावाभावयोरेकतानसं
भवति तस्मात्प्राचीनमतं प्रमा
णविरुद्धम् नवीनमतमनुभ
वानुसारि तस्मात्प्रमाणसिद्धगौ
रवं न दोषाय एवं घटाद्यत्यन्ता
भावस्यात्यन्ताभावोऽपि भावप्रति
योगिकोऽभावोस्ति एवं प्रभा
वप्रतियोगिक संसर्गाभावस्यो
दाहरणानि कथितानि -
प्रभावप्रतियोगिकान्योन्याभा
वस्योदाहरणमपि स्पष्टम्
यथा प्रागभावस्यान्योन्याभावः
प्रागभावेन - अन्यत्र सर्वत्रापि
भेदस्यान्योन्याभाव इति यथा -
स्वरूपे भेदो न वर्तते स्वरूपा

गिरि तो सर्वस्मिन्नवि स्वभेदो वर्त्त
ते तस्मात्प्रागभावभिन्नपदा
र्थेषु प्रागभावस्यान्योन्याभा
वः प्रध्वंसाभावभिन्नेषु ध्वं
साभावस्यान्योन्याभावः ए
वमत्यंताभावभिन्नेष्वत्यंता
भावस्यान्योन्याभावः - अ
न्योन्याभावभिन्नेष्वन्यो
न्याभावस्यान्योन्याभावः -
अन्योन्याभावाद्भिन्नः सं
सर्गाभावः सर्वे भावपदा
र्थाश्च भिन्नाः - सामयिका
भावस्तु केवलं द्रव्यस्यैव भ
वति तस्मादभावप्रतियो
गिको नायम् चतुर्णामभा
वानामभावप्रतियोगिका
नामुदाहरणानि कथिता
नि - अभावप्रतियोगि
काभावं प्राचीना स्वी

केचित्स्थानेनुभावत्वम
न्यंते यथा घटप्रागभावध्वंसं
घटरूपं वदंति ॥ ७ ॥ घटध्वं
सस्य प्रागभावं घटरूपं स्वी
कुर्वंति घटान्योन्याभावस्य
न्योन्याभावं घटत्वमन्यंते-
घटात्यंताभावस्यात्यंताभा
वं घटमिति तस्यानवस्थानं
तन्न तस्मादभावप्रतियो.
गिकोऽभाव इति सिद्धम्
भावप्रतियोगिकस्तु प्रसि
द्ध एव- इयं नैयायिकरी
तिः वेदान्तशास्त्रविरुद्धा
पि न यावानंशो वेदान्तवि
रुद्धः स त्वदर्पते-
कपाले घटप्रागभावम
नादिं यद्वदन्ति तद्वेदान्ति

ऽनेनमन्यते घटप्रागभावाधिकरण
स्यकपालस्यानादित्वेन तत्प्रतियोगि
नो घटस्यापि अनादित्वेन प्रागभावस्या
नादितावश्यकत्वात् मायायास
र्वकार्यप्रागभावस्यानादितायाः
वक्तुं शक्यत्वात् मायायाश्च ना
दित्वात् परन्तु मायायां कार्य
प्रागभावस्वीकारो व्यर्थः अतः
घटस्योत्पत्तिः कपाले भवति-
ऽन्यस्मिन्न- पटस्य तन्तौ नान्य
स्मिन् तस्मात् घटस्य प्रागभा
वः कपाले तन्तौ न- पटस्य तन्
तौ न कपाले- यस्य यस्मिन्नु
त्पत्तिस्तस्य तस्मिन् प्रागभावः
अतः सर्वस्य कार्यस्य सर्वस्मि
न्नुत्पत्तिर्माभवेदेतदर्थमेव
प्रागभावाङ्गीकारः एतत्प्रयो
जनमेतदेव तदङ्गीकरणस्य-

तार्किकमते कपालतन्त्वादी
नां घटपटादयो न परिणामा:
किंतु कपालादौ घटादिरारभ्य
ते- घटादिसद्भावे पि कपाला
विंदयो विद्यन्ते- परिणामवा
देतु कपालादीनां घटाद्याका
रताश्राप्तौ स्वरूपे कपालादिर्न
वर्तते- आरंभवादेतु कपाला
दिर्घटोत्पत्तावपिपूर्ववदेव-
स्वस्मिन् घटोत्पत्तिं करोति-
घटे उत्पन्नेपि घटसामग्रीपूर्व
वत्तिष्ठतीति- परिणामवादे
तु कार्ये उत्पन्ने उपादानकार
णं न तिष्ठति तस्यैव कार्यरू
पत्वप्राप्तेः आरंभे उपादानेन
स्वरूपं त्यजति उपादानादि
न्नं कार्यमुत्पद्यते- उपादानं तत

यैव तिष्ठति एवं च घटे उत्पन्नेऽपि सा
मग्र्यास्तथैव विद्यमानत्वेन पुनर्घ
टोत्पत्तिः स्यादिति यद्यपि एकस्मि
न्घट उत्पन्ने घटान्तरोत्पत्तौ प्रथम
घटः प्रतिबंधकः एकघटेन नि
रुद्धे कपाले घटान्तरोत्पत्तिर्न
संभवति तथापि प्रथमोत्पन्न
घटस्य पुनरुत्पत्तिरापद्येत-
पुनरुत्पत्तिस्वीकारे तु यथोत्पद्य
ते घट इत्ययं व्यवहारः तथोत्प
ते क्षणान्तरमपि घट उत्पद्यत इ
ति व्यवहृतिः स्यात् सिद्धघट
स्याधारकालो घटोत्पत्तिका
लादुत्तरकालः तत्रोत्पन्नो घट
इति व्यवह्रियते - घटोत्पत्ति
काले उत्पद्यते घटः घटाधारक्षण
द्वितीयादिक्षणे एवं व्यवहारेण-
वर्तमानोत्पत्तिमान् घट इत्याका
रकोऽर्थः उत्पद्यते घट इत्यस्य-

अतो नोत्पत्तिमान्घट इत्याका
रको बुद्धिः उत्पन्नो घट इत्यस्य -
उत्पन्नस्योत्पत्तिस्वीकारेण घट
स्य सिद्धदशायामपि कादाचिदुत्प
त्तिर्वर्त्तमाना वर्त्तिष्यते तथा चोत्प
न्नघटेऽप्युत्पद्यते घट इति व्य
वहारो भवितुं योग्यः तस्मादुत्प
न्नघटस्य पुन[redacted]रुत्पत्ते
रदर्शनेन घटस्योत्पत्ति सामग्री
न वर्त्तत इति स्वीकर्त्तुमुचितम्
तत्रान्या सामग्री त्वस्ति कपाला
दिरूपा परन्तु घटस्य प्राग
भावो न वर्त्तते घटस्योत्पत्ति
क्षणे तत्प्रध्वंसात् - अतो घट
प्रागभावस्य उत्पत्तौ कारणम्
तस्याभावादुत्पन्नघटस्य पुन
र्नोत्पत्तिरिति प्रागभावस्यैतदेव
प्रयोजनम् मायायां घटादेः
प्रागभावस्य प्रयोजनं न

संभवति मायायाघटादेः साक्षा
दुपादानत्वाभावात् कपाला
देस्तु साक्षादुपादानता-
सिद्धान्तेन मायायाः सर्वपदा
र्थानां साक्षादुपादानतास्वीकृ
ता तदापि कार्योत्पत्तौ कारणा
न्तरानपेक्षत्वं तस्याः मायाया
अद्भुतशक्तिकत्वात् अतोन
मायायाः प्रागभावाद्यन्यकार
णापेक्षणं न तस्याः कस्यचिद
पि प्रागभावः-
कपाले घटस्योत्पत्तिर्न पटस्येति
तत्र प्रागभावो हेतुरुक्तः सोपि नयु
क्तः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार
णतासाधनोपपत्तेः तद्यथा कपा
लसत्त्वे घटसत्त्वं कपालाभावे घ
टाभावः एवं तन्तुसत्त्वे पट इत्यादि-
अतो न प्रागभावस्य हेतुता-
म्रत्वप्रयोजनं यदुक्तं तदपि न
परिणामवादे तु सदेव [illegible]

येवं न खलु येऽस्मिन्नस्य कपा
लस्य घटोत्पादकत्वे देशाव
सरात् कार्यरूपेण परिणतस्य
तस्य घटोत्पादकत्वाभावात्
परिणामवादे तः प्रागभावो नि
ष्फलः वस्तुतस्तु प्रारंभवादे
पि स निष्फलः तत्रायं विकल्पः
घटान्तरोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति
त्र उत्पन्नघटस्योत्पत्तिर्वा भवि
तुमर्हति नाद्यः यस्मिन्कपाले
यो घट उत्पद्यते तस्मिन्कपाले
तस्यैव कारणता कपालान्त
रे घटान्तरस्य कारणता - अ
तो घटान्तरोत्पत्तिप्राप्तिरेव न -
न द्वितीयः यत्र कपाले घट
उत्पद्यते तत्रैव पुनरुत्पत्तिरन्य
स्योत्पत्तिं प्रतिबध्नाति -
विचारदृष्ट्या तु पुनरुत्पत्तिः स्या

दिनिकथनमनुचितम् आद्यक्ष
णसंबंधस्याप्यनिश्चाद्व्याघ्याता
त् घटस्याद्यक्षणेन संबंधः घट
स्योत्पत्तिः कथ्यते घटाधिकर
णक्षणाध्वंसस्यानधिकरणो यः
क्षणः स घटस्याद्यक्षण उच्यते
घटस्याधिकरणान्यनंतक्षणाः
संति तेषु घटस्याधिकरणानि ये
द्वितीयादिक्षणास्तेषु घटाधिक
रणप्रथमक्षणस्य ध्वंसो वर्तते प्र
थमक्षणे घटाधिकरणक्षणस्य ध्वं
सो न तस्माद्घटाधिकरणक्षणध्वं
सस्यानधिकरणं घटस्य प्रथमक्ष
णः तेन संबंध एव घटस्योत्पत्तिः
कथ्यते द्वितीयादिक्षणेषु प्रथम
क्षणेन संबंध एव न भवति अतः
प्रथमक्षण एवोत्पद्यते इति व्य
वहारो भवति द्वितीयादिक्षणेषु न
एवं च प्रथमक्षणसंबंधरूपोत्प

त्तिः उत्पन्नोविनष्ट इति इति कथनं
मममातावंध्येतिवाक्यतुल्यम्
घटोत्पत्तेरनन्तरं ध्वंसस्य घटाधि
करणध्वंसस्याधिकरणत्वात्
अतः घटाधिकरणाद्देशध्वं
सस्यानधिकरणादतः पुनर्न
संभवति अतउत्पन्नस्योत्प
त्तिः स्यादिति कथनमयुक्त
म् एवं प्रागभावो निष्फलः
कपाले समवायेन घटो ना
स्तीति प्रतीतेर्विषयः सामयि
काभाव एव संभवति -
कपाले घटो भविष्यतीति प्र
तीतेर्विषयोपि घटस्य भवि
ष्यत्काल एव - प्रागभावोऽ
सिद्धः तथापि संस्कारेण तार्कि
काः स्वीकुर्वन्ति यदा तथापि सा दा
दिं स्वीकुर्वन्तु -

तस्यानादितायान्तस्य भवः - अन्येषां
मतेसर्वेषामभावानामधिकर
णभेदाद्भेदः नैयायिकमतेऽधि
करणभेदान्नभेदः किन्तु प्रति
योगिभेदात् तथासत्येकप्रति
योगिकोभावोनानाधिकरणे
ष्वेकएव परंतुनैयायिकम
तेऽपिप्रागभावस्तुअधिकर
णभेदाद्भिन्नएवभवति य
तः घटप्रागभावोघटोपादाने
कपालेवर्त्तते तत्रापियोघटोय
स्मिन्कपालेवर्त्तते तस्यप्रागभा
वस्तस्मिन्नेवकपालेस्ति अन्य
घटस्यान्यकपाले एवंसतिए
कः प्रागभावएकस्मिन्नेवाधि
करणेवर्त्तते तथाचकपाला
दीन्यधिकरणानिसादीनि तद्व
न: त्तिसादिप्रागभावाः कथमना
न: दिःस्युः अनादौसादौचाधि
करणेएकः प्रागभावोवर्त्ततेतत

वाञ्छनादिकार्यं न संभाव्येत क
पालमात्रवृत्ती प्रागभावो घट
स्य कथमनादि भवेत्- न च क
पालोत्पत्तेः पूर्वं कपालावयवे
षु घटप्रागभावो वर्त्तते ततः पू
र्वमवयवावयवेष्वित्येवमना
दिपरमाणौ घटप्रागभावो ना
नादिरिति वाच्यम् स्वप्रतियो
ग्युपादानकारणे प्रागभाववृ
त्तिरिति नैयायिकनियमात्
कपालावयवानां कपालोपादा
नत्वेन घटानुपादानत्वात् पर
माणोर्द्व्यणुकोपादानत्वेन द्व्यणु
कप्रागभावस्यैव परमाणुनिष्ठ
त्वात् त्र्यणुकादिघटान्तानां प्राग
भावाः परमाणावसन्तीति वैत्प
रमाणौ घटत्र्यद्येत-
परिणामवादे तु कार्यकारणयोर
भेदेन द्व्यणुकाद्यन्त्यावयविनां घटा
न्तानां कारणधारायाऽभेदेन-

तन्मतेतु परमाणौ द्व्यणुकप्राग
भावस्तथा घटपर्यन्तकार्येषा
वयाः प्रागभावः एवं परिणा
मस्वीकारेतु संभवोनादितायाः

आरंभवादेतु कार्यकारण
योरत्यन्तभेदत्वस्मात्कपाला
वयवेषु घटप्रागभावोनवर्त्त
ते एवं परमाणौ द्व्यणुकस्यैका
र्यस्य नप्रागभाव इति-मन्ये ×
नैयायिकनयेप्रध्वंसाभावो
पि स्वप्रतियोग्युपादानेऽव
वर्त्तते एवं घटस्यध्वंसः कपा
लमात्रवृत्ती अनन्तश्च -

इदमप्यसंगतम्

घटध्वंसाधिकरणकपालना
शाद्घटध्वंसस्यनाशे नसान्त
त्वात् नच घटध्वंसनाशेघ
टस्योज्जीवनं स्या~~[illegible]~~

प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरना
धारकालःस्वप्रतियोग्याधा
रकालइतिनियमेनघटध्वं
सध्वंसकालस्यघटध्वंसाना
धारत्वेनप्रागभावानाधारत्वे
नचघटस्याधारत्वादितिवा
च्यम् प्रागभावस्यानादिता
याध्वंसस्यानन्ततायाश्चस्वी
कारउक्तनियमासिद्धेः-उक्त
नियमस्वीकारेप्रागभावस्याना
दितायाध्वंसस्यानन्ततायाश्च
सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः-
प्रागभावःसादिरनंतःप्रागभावो
त्पत्तेःपूर्वकालःघटस्यप्राग
भावस्यघटध्वंसस्यचानाधा
रःघटस्याधारोन-
।अथवामस्त्वसिद्धान्तेस

वैथाप्रागभावस्यनांगीकारः घटो
त्पत्तेः पूर्वकालो घट प्रागभावस्या
नाधारः घटध्वंसस्याप्यनाधा
रः घटरूपप्रतियोगिनोप्यना
धारः अतः पूर्वोक्तनियमेन-
एवं घटध्वंसस्य ध्वंससत्वे उक्त
नियमाभावेन घटोज्जीवनासं
भवोस्ति -

अन्योन्याभावोपि सादिसान्तोऽधि
करणे सादिः सान्तश्च यथाघ
टे पटस्यान्योन्याभावः अधिक
रणस्य सादिसान्तत्वात् घटवृत्ति
पटान्योन्याभावोपि सादिः सांतः
अनाद्यधिकरणे सोऽनादिः प
रंतु सान्तः यथाब्रह्मणि जीवभेदः
अनादिः अधिकरणस्यानादित्वा
त् ब्रह्मज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिद्वा
राभेदस्य नाशः अतः सांतः -
अनादिपदार्थस्यापिज्ञानेननि

...नन: २ जीव: २
... अविद्या ४ अविद्या
चेतनसम्बन्ध: ५ अनादीनां
परस्परभेद: ६ एतेषु ... चं
तनं विनान्येषां ... ...
त्ति: - ननु जीवेश्वरौ मायिका
वचेतन मनत्कौ मायाया: कार्यं
मायिकमिति कथ्यते तयोर
नादिता कथनं विरुद्धमिति
चेन्न मायिक शब्दस्य मायाधी
स्थित्यधीन स्थितिमत्त्वमित्य
र्थकत्वात् मायाया: स्थितिं
विना जीवेशयो: स्थित्यभा
वात् तयोर्मायावदनादित्वा
त् -
... त्यताभावोऽपि आकाशादिव
स्यातिषा कार्यत्वाद्विनाशीइति
विस्पाकारो ... म: ८

96

...न द्वैतवादे सर्वेऽभावावि
नाशित्वादनित्याः अनात्मस
र्वपदार्थानां मायाकार्यत्वान्न
नित्यता घटादिवदभावाना
मपि मायाकार्यत्वम्
ननु अद्वैतवादे माया भावरू
पा तस्या अभावस्योपादानता
न संभवति सजातीययोः पदा
र्थयोरुपादानोपादेयभावदर्श
नेन मायायां भावत्वस्याभावेऽ
भावत्वस्य विजातीयत्वात् इति
चेन्नैवं मंस्थाः अनिर्वचनीयत्व
मिथ्यात्वज्ञाननिवर्त्यत्वानात्म
त्वादिधर्मैर्मायाभावयोः सजा
तीयत्वात् सकलधर्मैस्तयोः
स्वीकार[illegible]तास्वीकारे तु घटकपा
ल स्याकारोऽभावे [illegible] उपादेयता न
[illegible] त्विजा

...प्रकारेण
...चनस्य तत्र च
...वस्य प्रत्यक्षत्वम्: परं
उ विषयं विना प्रत्यक्षज्ञानं न
भवति-
अन्यथाख्यातिवादिमते तु भ्र
मप्रत्यक्षे विषयापेक्षा नास्ति
किन्तु अन्यपदार्थस्यान्येन रू
पेण ज्ञानमन्यथाख्यातिः
कथ्यते- यस्य पदार्थस्या
न्यरूपेण ज्ञानं भवति तस्या
पेक्षास्ति यथा रज्जोः सर्परू
पत्वेन ज्ञाने रज्ज्वपेक्षास्ति
यस्य विषयस्य ज्ञाने आका
रः प्रतीयते तस्यापेक्षान्यथा
ख्यातिवादिमतेन- यथास
र्पस्याकारो भ्रमे भासते-

नस्यापेक्षान- अद्वैतसिद्धान्ते
तु अनिर्वचनीयख्यातिरिति
यत्र यत्र यद्भ्रमस्तत्र भ्रमस्थान
वदनिर्वचनीयस्य विषय
स्योत्पत्तिर्भवति तस्माद्व्याव
हारिकघटवति भूतले प्रा
तिभासिकघटाभावोऽनि
र्वचनीय उत्पद्यते- व्यावहा
रिकघटस्य व्यावहारिकघ
टेन विरोधः प्रातिभा× टाभा×
सिकघटाभावेन न- अतो
व्यावहारिकघटवति भूतले
ऽनिर्वचनीयघटाभावस्त
स्यानिर्वचनीयज्ञानं चेति द्व
यमुत्पद्यते तत्र घटाभावस्य
भ्रम उच्यते-
...त्वं लभ्यते कवा